

КОРОВАЙНИЙ ОБРЯД НА ПОЛІССІ

Людмила ВОЙТЮК

Традиційне українське весілля має безліч варіантів, причому відмінності в обрядових діях простежуються не лише у різних районах, а й у межах однієї місцевості. Поліський регіональний варіант весілля посідає важливе місце в етнографічному вивченні родинної обрядовості. Адже культурно-побутові особливості Полісся, відносно краща збереженість традиційних форм і елементів народної культури зумовлювали великий інтерес до регіону вчених різних галузей наук.

Висвітленню весільної обрядовості присвячено багато праць етнографів і фольклористів. Щодо обрядового весільного хліба та печива, заслуговують на увагу праці М. Ф. Сумцова, які базуються на глибокому знанні матеріалу і відзначаються широкими науковими узагальненнями. Цінним джерелом для висвітлення даної проблеми є матеріал, зібраний В. Г. Кравченком. Суттєвим внеском у дослідження народної кулінарії і, відповідно, весільного обрядового хліба стали праці Л. Ф. Артюх. До цієї теми зверталися також інші вітчизняні дослідники, такі як Н. І. Здоровега, Г. Т. Пашкова, В. К. Борисенко.

Мета даної статті – проаналізувати коровайний обряд на Поліссі кінця ХІХ – першої половини ХХ ст., дослідити його обрядові функції, визначити спільні риси і регіональні особливості у процесі виготовлення та розподілу короваю.

При написанні статті було використано опублікований та рукописний етнографічний матеріал В. Кравченка, праці таких етнографів як П. Литвинова-Бартош, Л. Артюх, Г. Пашкова та ін. Крім того, залучено власний польовий експедиційний матеріал автора.

Коровайний обряд посідає особливе місце в структурі традиційного весільного обряду багатьох народів. Здавня хліб в українській традиції символізував добробут і благоденство, плодючість і продовження роду. Така висока смислова навантаженість хліба-короваю існує й понині в поліському коровайному обряді.

Коровай був ритуальним весільним хлібом на всій території України*. Випікали його як у домі нареченої, так і нареченого. Проте в селі Копиці на Олевщині зафіксовано єдиний випадок, коли коровай був спільним. Можливо, це пов'язано з тим, що і весілля було спільним через сирітство одного з наречених.

Головні дійові особи коровайного обряду на Поліссі – жінки-коровайниці, яких напередодні запрошують мати або сестра [1, 45]. Про це свідчить і пісня:

Марусіна да матусенька,
Да по юлоньци ходить,
Да суседочок просить:
– Суседочки, моє голубочки,
Да ходеть ві до мене,
Да до моєї хати
Коровай месити [13].

Коровайницями мали бути жінки продуктивного віку, які перебували у першому шлюбі, жили в злагоді зі своїми чоловіками і бажано, щоб мали дітей. Таким чином, вони мали передати всі найкращі якості свого сімейного життя молодому подружжю. Існували численні заборони щодо вибору коровайниць. Не могли ними бути незаміжні дівчата, вдовиці, розлучені, жінки, які зле жили зі своїми чоловіками, у яких діти мерли, “нечисті”**, омивальниці покійних тощо. За коровайниць на Поліссі в основному брали сім-дев'ять жінок [2, 76], адже числа сім та дев'ять – сакральні.

Число коровайниць могло бути непарним, але вчиняли і місили коровай лише парна кількість жінок. Про це свідчить і пісня:

Чотири місило, чотири качало,

Чотири сажає, чотири виймає [3, 83].

Цей звичай ніс у собі символіку парності, тобто наречені повинні були щасливо прожити в парі усе своє життя.

До складу коровайниць обов'язково мала входити мати, хрещена мати чи одружена старша сестра, які нерідко бували старшими коровайницями [4, 73]. Коли з якихось причин ніхто із родичок не міг бути старшою коровайницею, то нею ставала жінка із числа запрошених, яка найбільше розумілася на виготовленні короваю – краща коровайниця на селі або кутку.

Коровайниці приходили святково вдягнені, приносили з собою миску борошна, яйця, масло або хлібину. Ця традиція може мати декілька пояснень: взаємодопомога громади, обмін дарами між коровайницями та батьками наречених, відгомін родових відносин, коли увесь рід благословляв на шлюб наречених. Крім того, таке об'єднання продуктів від різних господарок мало на меті міцніше скріпити молоду сім'ю [16, 93].

Вчиняли коровай звечора, напередодні весілля, або зранку. Перед тим старша коровайниця просила благословення. У селі Бехи просили хатнього хлопця, а якщо такого не було, запрошували сусідського, “щоб благословив коровай розчиняти”. Хлопець ставав біля ночвів, брав лопатку й нею хрестив борошно. При цьому він промовляв:

Прошу благословенства перший раз,
другий раз, третій раз! [6, 31].

Участь хлопця у вчиненні короваю могла мати значення віри в непорочну силу молодої, адже коровай випікали лише за першого шлюбу.

Якщо коровай був спільним для обох молодих, то вчиняли дві жінки: одна з боку молодої, а друга – молодого. На другий день ці жінки місили коровай, а виймати з діжі вже приходило все жіноцтво [5, 137], як символ єднання родів нареченої та нареченого. І коли вчиняли коровай, і коли витягували з діжі, старша коровайниця тричі просила дозволу на це у батьків та старост (боярина, дружби, дружка – особи чоловічої статі):

Благословили їсти, пити,
Благословіть молоді коровай замісити [2, 77].

Благослові очец і мачі
Коровай на стол виймачі
І ви старости [5, 137].

Спочатку коровайницям відповідали батьки, а після вже старости:

Ми благословляєм
І Бог благословіт [5, 137].

Треба зазначити, що старостам належала головна роль при виконанні всіх найбільш важливих обрядів. Це пов'язано з тим, що староста вважався головним представником свого роду. Зазвичай це був дядько чи одружений брат. Староста прислужував коровайницям, тобто робив новий “погрібач” і “помело”, приносив дрова і воду, вигрібав жар із печі. Він мав бути присутнім впродовж усього процесу випікання короваю [14, 26]. Присутність чоловіка серед коровайниць могла символізувати силу чоловічої продуктивності, участь чоловіка у зачатті нового життя. Можливо, саме з цим пов'язаний ретельний вибір коровайниць та старости, який було описано вище, адже для випікання короваю вибирались люди, сімейне життя яких, на думку громади, склалося щасливо. Варто зазначити, що не на всій території Полісся чоловіка залучали до коровайного обряду. На Малинщині під час виготовлення короваю було присутнє лише жіноцтво.

В с. Бехи місили коровай чотири молодіци – навхрест, а дві тримали ночви [7, 170]. В одній з пісень співається:

Коровайниці коровай месили,
До Дунаю по водицу ходили.

Несете водицу, дєвици,

Месєть коровай, молодици [13].

І хоч Дунай далеко від Полісся, але магія його імені мала додати сили короваю. Лише надвечір приступали коровайниці до випікання короваю, шишок і калачів.

Поліський коровай, як і на більшій частині України, був круглої форми і складався з трьох частин [17, 26]. Нижню частину віддавали музикам, тобто чужим, середню – родині, а верхню – нареченим. Щодо горизонтального членування, то на Малинщині, наприклад, всередину короваю клали на чотири боки по яйцю, а верх прикрашали двома “качалочками”, покладеними навхрест [18].

Спідню частину короваю з прісного тіста називали “дном”. На нього насипали овес (щоб молоді були дужі та здорові, як коні від вівса), клали гроші, копійки (щоб молоді були багаті). Окрім вівса і грошей, могли ще вкладати в коржі жито (символ життя), яйця (символ продовження роду та множинності), мак (оберіг від нечистої сили) [7, 172]. У Бехах дно складалося з двох прісних коржів і обводилося “калачем”, а далі великий шмат тіста вимішували у формі паляниці і клали зверху [7, 148].

Коли виробляли “дно” короваю, то співали:

Сам Бог дінце місит,

А Пречиста світит,

Анголі воду носят

І Господа-Бога просят [6, 33].

А коли ліплять коровай, то:

Благослови, Боже,

Ще й Божая Мати,

Цей коровай зліпити

І дом цей звеселити [6, 33].

В с. Червона Волока на Коростенщині жінки гуртом розкачували спідній великий корж і посипали ячменем. По тому кожна коровайниця розкачувала свій окремих корж, які склали один на одного [4, 73]. Верхня частина короваю чи верхній корж прикрашався двома “калачами”, покладеними навхрест, і “шишками”, які саджались, “стиркались” всюди, де було вільне місце [6, 32], чи дрібними голубами [10, 43]. Виготовлення короваю супроводжувалось співами та дражнилками дружка, який прислуговував коровайницям:

Тікай, дружечко-свате, тікай!

Як не будеш тікати –

Будемо за лоб смикати [4, 73].

При цій пісні в селі Червона Волока сват брав по два колоски “з посаду” (з вінків, що залишилися після обжинків) і затирав коровайницям за голови. Ці колоски символізували парність і родючість. А як приходила черга саджати коровай у піч, то ті колоски клали на загніт, щоб був коровай славний [4, 73, 74]. Такі ж дії свата з колосками відбувались і в селі Вертикіївці Іванківського району. У цей час молодиці приспівували:

Ти чужий чоловіче,

Колосочки тиче,

Житнії колосочки

Чужим жінкам за головочки [9, 90].

Часом замітав і садив коровай у піч запрошений парубок – “кучерявий” [8, арк. 8]. Його назва, можливо, пов’язана з тим, що кучері були символом плодючості та багатства. Тож не випадково протягом усього весілля кілька разів зустрічається кожух: свахи зустрічалися у

вивернутих кожухах, наречених садили на кожух тощо. Коли садили коровай у піч, співали:

Наша п'єч регоче,
Короваю хоче,
А пріпечок заливаєцца,
Короваю сподіваєцца [13].

Така увага до печі під час коровайного обряду і весілля в цілому пов'язана з тим, що на неї перенесена давня роль сімейного вогнища, вона символізувала об'єднання роду.

У с. Бехи коровай садила коровайниця, після того вона мусила тричі стукнути лопатою в чільну стіну й промовити: “Печись, коровай, на три сини і дві дочки!” [6, 34]. У Меленях на Коростенщині старші коровайниці благословляли хату хлібною лопатою. Вони хрестоподібно торкалися лопатою стін, промовляючи: “На щастє, на здоров'є, на гроши, на діти хороши” [13].

Існувала прикмета: як посадять коровай у піч, стежать, хто першим зайде до хати, чоловік чи жінка. Так намагалися визначити, якої статі буде перша дитина у подружжя. Це ще раз підтверджує значення короваю як символу продовження роду.

Після того, як посадять коровай у піч, обов'язковим ритуалом коровайниць було миття рук. Крім того, жінки вмивалися водою з тістом, вмивали нею старосту і цілувалися навхрест. Ці дії були символом любові та щасливого майбутнього молодих. Воду, якою мили руки, виносили надвір, виливали під вишню, яка також була символом родючості, продовження роду молодих, а миску кидали через хату і при тому співали:

Ой ти мисю, мисю,
То налий води в мисю,
То ми ручки помийм,
Та під вишеньку вилім,
Щоб вишенька ягодки родила,
Щоб Ганнуся Петруся любила [2, 77].

Пізніше в хаті відбувалися дії з пікною діжею. Її брали на руки чоловіки, інколи жінки, або всі разом, піднімали вгору й стукали нею тричі об сволок і цілувалися навхрест [8, 8]. Ці дії супроводжувалися співом жінок:

Піч стоїть на стовпах,
Діжу носим на руках [7, 172].
Або:
І піч на сохах,
І діжа на руках,
І цілуйтеся, і милуйтеся,
Хто кому рад [15, 17].

Хатнє начиння, яке використовували під час випікання короваю: лопата, діжа, а також поцілунки, пісні символізували любов та благополуччя молодого подружжя. А така увага до пікної діжі пов'язана була з віруванням у її схожість із сонцем [7, 172].

По закінченні дій з діжею коровайниць запрошували до столу, пригощали вечерєю і горілкою. Прислужувала їм сама молода або її мати. Жінки сиділи за столом аж поки не настане пора виймати коровай з печі. Встаючи з-за столу і виймаючи коровай, жінки співали:

А де ж тая весільная мати,
Обіцяла горілочку дати.
А одної з ягодками,

А другої з вишеньками,
А третьої з калиною
За своєю дитиною [2, 82].

Виймали коровай двома лопатами і клали на віко з пікної діжі [4, 74]. За зовнішнім виглядом спеченого короваю намагалися вгадати майбутнє подружнє життя наречених. Коли коровай вдавався, це означало згоду в сім'ї, щасливе сімейне життя. Коли ж ні – тріскався, западав – то це віщувало неприємності, біду, несподівані зміни.

Коли спечений коровай вже стояв на столі, коровайниць обдаровували шишками, які вироблялися і випікалися разом з ним.

Прикрашання короваю було кульмінаційним моментом обряду і відбувалося близько опівночі в присутності роду [1, 54]. Квітчали коровай барвінком, калиною і квітами [4, 74]. Іноді в центр короваю вставляли верхівку ялинки чи зелену гілку, що мала назву “їлко”, “їльце”, “гілце”, “хвойка”, “вітка”, “ялина” та ін. [1, 46]. Прикрашання короваю зеленню не було розповсюджене на всьому Поліссі. На Малинщині єдиною прикрасою були шишечки та голуби з тіста [18].

Коровай виносили в комору і ставили на віко з пікної діжі або на материну бодню [4, 74], заслані рушником чи хусткою. Ще однією хусткою накривали. Залишався коровай у коморі аж поки не приходила черга обсилати рідню і гостей. Коровай ділили окремо у дівчини і хлопця. За ним у комору йшов “старший дружок”, “дружко”, “маршалок”, “боярин”. Перед тим просив він у батька й матері дозволу “по коровай іти”. У Меленях він промовляв: “Прошу панства благословенства, отця і матер і всех родітелей раз, другій раз, третій раз” [13]. За свідченням проф. Степана Килимника, у наших предків існував культ покійників, на честь яких влаштовувалися трапези у визначені дні [12, 225]. Можливо, саме ці “родітели” і є покійниками, до яких зверталися під час весільного обряду. Благословення просили під час весілля кілька разів і щоразу зверталися до живих і мертвих, адже коровай – це подарунок нареченим від усього роду. Промовляв дружко тричі, і тричі давали йому відповідь батьки: “Боуг благословіт!” До комори дружко йшов з музиками [11, 126], брав коровай і ніс у хату [6, 70]. На кожному порозі, які проходив дружко з короваєм, він, пританцьовуючи, обкручувався. Таке обкручування дружка з короваєм у дверях – символ сходу сонця – мусить принести молодятam щастя та добробут [6, 5]. Свахи при цьому співали:

Дружко коровай несе,
Наміткою трясе.
Хоч тряси, не тряси,
А нам коровай неси [5, 77].

І надалі дружко в коровайному обряді виконував основну роль – він ділив коровай і роздавав його:

Рано мі, рано мі,
Кому коровай краяти?
Дружко каже – я вмью,
А ще к тому – я сьм'юю.
І золотого ножа маю,
І среблєніє тар'илки,
Ой дай, свате, го'рилки,
Благослови отец і мати
На други' стоул коровай перенести [11, 113, 114].
Або:
Ти, дружечку, красний,

В тебе ножичок ясний,

Подобає тобі статі

Коровай краяті,

Да й на людей роздаті [1, 73].

Часто декілька чоловіків брали участь у діленні короваю: один краяв, другий обносив, а третій ще й писав по печі, хто що дарує.

В місті Березна на Чернігівщині під час роздачі короваю дівчата кепкували над боярами та дружком:

Дружок коровай кроїть,

А за ним жінка ходить,

Семеро діток водить.

Усі з кошелями –

Весь коровай побрали [19, 87].

Чи не бачиш, дружко,

Що бояре коровай крадуть

То в міх, то в кишеню –

Діткам на вечеру.

То в віхі, то в рукавички –

Дівкам на вечорнички [19, 87].

Коровай краяли на столі перед молодими ножем, колодку якого обмотували хусточкою [11, 158], нерозкрайним залишали лише денце. Дружок клав шматки розкраяного короваю на тарілку і разом з чаркою горілки підносив спочатку батькам, а потім частував хрещених батьків і всіх інших родичів. Цей порядок на Поліссі був незмінним. До короваю дружок припрошував словами: “Де це тут є молоді (молодого) батько (хтось інший), це дар Божи’ принят?!” [11, 126]. За цей дар родичі обдаровували молодих, залежно від матеріальних можливостей – земельним наділом, худобою, бджолами, полотном тощо. Обмін дарами, на перший погляд, був неадекватним, адже за свій дар гості отримували лише шматок короваю. Проте цей обмін був глибоко символічним: адже хліб – найбільша святиня нашого народу. Вручаючи молодим подарунок, гості обов’язково висловлювали свої побажання молодій сім’ї, здебільшого у жартівливій формі:

– Я їм дарую бджоли на зеленім дубі, щоб молодий і молода цілувались у губи!

– А я дарую їм на вербі сороку, щоб молоді кликали на хрестини до року! [6, 72].

– Даруємо молодим коробку глини, щоб до року були хрестини!

– Даруємо дуба з ралом, щоб син був генералом! [13].

В с. Чоповичі, проголошуючи побажання, гості відщипували від принесеного їм короваю крихти і клали назад на тарілку. Маршалок разом з подарунком віддавав ці крихти молодим. Молоді збирали їх у хусточку і протягом трьох днів мали все з’їсти [18]. Викидати та сушити було заборонено, адже то були побажання присутніх гостей.

У Малинському та Лугинському районах Житомирської області під час ділення короваю не забували і про померлих близьких родичів. Маршалок проголошував, кого саме обдаровували короваєм (зазвичай називали відразу всіх покійних), музики грали марш, а коровай тоді по шматочку ділили між людьми [18].

Наостанку денце з короваю, у якому були запечені гроші і овес, віддавали музикам. У Меленях люди намагалися і собі взяти трошки денця, особливо якщо там були гроші, бо хто матиме його при собі, тому вестиметься в торгівлі. Загалом коровайному денцю приписувались різні лікувальні властивості. У Бехах вірили, що його шматок позбавляє від зубного болю, а на

Малинщині, – якщо з’їсти шматок з дна весільного короваю, то перестане боліти живіт.

Обдаровування короваєм могло тривати цілу ніч.

Сьогодні коровайний обряд також займає одне з чільних місць у весільній обрядовості. Однак, порівнюючи з кінцем ХІХ – першою половиною ХХ ст., коровай усе частіше замовляють у пекарнях і, відповідно, ніяких обрядових дій, пов’язаних з його виготовленням, не відбувається. Обдаровування ж проходить так само, як і колись. Повніше зберігся коровайний обряд у селах, більш віддалених від міста. Там і досі приділяється велика увага вибору коровайниці та іншим обрядовим діям, що спрямовані на забезпечення щасливого сімейного життя подружжя.

Загалом коровайний обряд є найбільш тривалим у часі порівняно з усіма іншими весільними обрядами. Йому приділялася велика увага, і всі дії відбувалися з великою пошаною, адже коровай передусім був символом родючості, продовження роду, а його випікання символізувало побажання добробуту, щастя, як для молодят, так і для всієї рідні.

* Щодо етимології слова “коровай”, то загальноприйнятої немає. М. Сумцов знаходить у ньому спільні корені із словом “корова”, підтверджуючи свою думку тим, що весільний коровай заступив давній звичай жертвування корови. Це зумовлене, очевидно, поширеною у слов’ян подібністю обрядових булочних виробів за формою до корови взагалі чи її голови з рогами або вимені [20, 122; 21, 35].

** Жінки у період регул.

1. Пашкова Г. Т. Етнокультурні зв’язки українців та білорусів Полісся. – К.: Наук. думка, 1978.
2. Рукописні фонди ІМФЕ. Ф. 15–3, од. зб. 218.
3. Литвинова-Бартош П. Весільні обряди і звичаї у с. Землянці Глухівського повіту у Чернігівщині // Матеріали до українсько-руської етнології. – Т. III. – Львів, 1900. – С. 70–173.
4. Рукописні фонди ІМФЕ. Ф. 15–3, од. зб. 255.
5. Рукописні фонди ІМФЕ. Ф. 15, од. зб. 211.
6. Рукописні фонди ІМФЕ. Ф. 15–3, од. зб. 158.
7. Рукописні фонди ІМФЕ. Ф. 15–3, од. зб. 150.
8. Рукописні фонди ІМФЕ. Ф. 15–2, од. зб. 112.
9. Рукописні фонди ІМФЕ. Ф. 15, од. зб. 145-в.
10. Борисенко В. К. Форми побутування весільного короваю // Нар. творчість та етнографія. – 1981. – №5. – С. 37–44.
11. Кравченко В. Пісні. Хрестини та весілля. (Етнографічні матеріали). – Т. 2. – Житомир: Б. д.
12. Килимник С. Український рік у народних звичаях в історичному освітленні: У 2 кн. – Кн. 2. – К., 1994.
13. Село Мелені Коростенського району Житомирської області. Записано від Ходаківської Марії Андріївни 1931 р. н.
14. Охримович Вл. Значение малорусскихъ свадебныхъ обрядовъ и песень въ исторіи еволюціи семьи // Этнографическое обозрение. – Кн. XV. – 1893. – С. 1–54.
15. Рукописні фонди ІМФЕ. Ф. 1–2, од. зб. 249.
16. Артюх Л. Ф. Українська народна кулінарія (Історико-етнографічне дослідження). – К.: Наук. думка, 1977.
17. Топоров В. Н. Первобытные представления о мире // Очерки истории естественных научных знаний в древности. – М., 1982. – С. 8–41.
18. Село Чоповичі Малинського району Житомирської області. Записано від Старченко Надії Володимирівни, 1935 р. н.
19. Малинка А. Н. Малорусское весилье // Этнографическое обозрение. – Кн. XXXVII. – 1898. – С. 84–103.
20. Сумцов Н. Ф. Хлеб в обрядах и песнях. Харьков, 1885.
21. Етимологічний словник української мови. Т. 3. – К.: Наук. думка. – 1989. – С. 35.